

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)+329.73 «18»

В.О. Венгерська

ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІССЯ ТА ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТ.

Фронтирні зони являють собою унікальні явища в сенсі взаємовпливів та одночасного збереження специфічних, властивих лише ним рис та етнічних груп. В матеріалі розглянуті лінгвістичні та ідентифікаційні особливості двох українських регіонів, в яких знайшли відображення відмінні політичні та культурні традиції.

Ключові слова: фронтир, Полісся, Поділля, поліщуки, райляни, говірки та діалекти, ідентифікація.

Території сучасних Правобережної України та Білорусі, які відійшли до Російської імперії в результаті поділів Речі Посполитої, опинились в ситуації класичного фронтиру. Хоча з англійської мови це слово і перекладається як «кордон», однак в науковій традиції він несе вагомніше змістовне навантаження. Під фронтиром традиційно мається на увазі зона міжкультурної взаємодії, яка пов'язана з діалогами різної інтенсивності, умовна межа різних ідентичностей [1, с. 165]. Поліський та Подільський фронтири у ХІХ ст. мали як певну схожість, так і принципівідмінності. Найбільш помітною об'єднуючою рисою, безумовно, лишався спадок Речі Посполитої. У випадку Поділля додавалися і турецькі впливи. Проявлялося це, в першу чергу, в специфіці етнічного складу міст та містечок, культурних, конфесійних, мовних відмінностях. В запропонованому матеріалі зупинимось на окремих мовних та ідентифікаційних особливостях двох фронтирних зон – Поліській українсько-білоруській та Подільській українсько-молдавській.

Споконвічно Полісся було зоною взаємодії різних етносів, в першу чергу, слов'янських та балтських. Не випадково Полісся іноді класифікується ще й за етнічними ознаками - українське, білоруське, російське, литовське та польське. В далекому минулому тут мешкали давні слов'янські племена дреговичів, волинян, древлян, кривичів. З Поліссям пов'язане існування декількох етнографічних та етнополітичних груп. Розповсюджений у ХІХ ст. етнонім «литвини» мав відношення до державно-політичної сфери і стосувався населення, яке у ХІV-ХІVІ ст. входило до складу Литовського князівства. Він використовувався як політонім, позначаючи мешканців країни. Найчастіше литвинами називали білорусів південного Полісся. Однак його використовували також і в якості самоназви та ідентифікаційного маркеру не лише білоруси, а й етнічні литовці і деякі поляки.

До найбільш відомих та безпосередньо пов'язаних із Поліссям груп, відносять поліщуків в білоруському, або поліщуків в українському та російському варіантах. Ця назва вперше зафіксована в картах та документах початку ХVІІ ст. Варто відмітити, що в якості самоназви цей термін практично не вживався. Від початку ХХ ст., в окремих регіонах Полісся та Волині місцеві мешканці ідентифікували себе як «тутейші» - таке визначення відображало розмитість етнічного самосприйняття та його виключно локальний рівень.

Поліщуки (особливо західні) являють собою цікавий випадок існування етнографічної групи на конкретній території, протягом тривалого часу. Але вони так не оформились в окрему етнічну групу, хоча і являли собою цікавий «етнографічний матеріал», із якого, за певних обставин, вона могла виникнути з перспективами подальшого розвитку. Найбільш принциповий елемент такої еволюції - наявність живої та активної суспільної волі [2, с. 38-39]. Для її вироблення необхідним є виділення певної соціальної групи, яка б взяла на себе виконання цієї функції. У випадку з поліщуками цього так і не відбулося.

Дослідження, здійсненні у ХІХ-ХХ ст. та присвячені феномену поліщуків в своїй монографії [3] проаналізував білоруський історик П.Терешкович. Він підкреслив, що більшість вчених розглядали поліщуків в якості самостійної етнографічної та лінгвістичної групи. На лінгвістичних особливостях зосереджували увагу П.Бобровський [4], І.Зеленський [5] П.Шпилевський [6]. Так, у відповідності із позицією П.Шпилевського, кордон між поліськими та білоруськими говорами співпадав з кордоном Мінської губернії. П. Бобровський дотримувався

думки, що їх мова відрізнялась від малоросійської та білоруської, однак мала їй багато спільного. І. Зеленський, аналізуючи місцевий говір, прийшов до висновку про існування окремої поліської мови, яка, на його думку, являла собою перехід від білоруського до волинського діалекту. Відомі поодинокі випадки використання цієї мови в літературній творчості. Зокрема, активний учасник польського руху, Франц Савич (1815-1845), який народився у Пінському повіті у родині уніатського священика, залишив після себе вірш «Там, біля Пінська» (саме такий варіант назви в оригіналі), який, на думку дослідників, написаний саме поліською мовою* [7].

З Поліссям пов'язаний феномен лаборів, які мешкали в волинському містечку Олика та білоруському Янів або Янівка. Мешканці цих містечок, в першу чергу, чоловіки, займалися «испрашиванием» на будівництво храмів. Це заняття було ще одним спадком Речі Посполитої, оскільки лаборі завжди збирали кошти на будівництво католицьких та/або уніатських храмів. З переходом Правобережжя та Білорусі до складу Російської імперії, заборони діяльності у 1832 р. уніатської церкви і намаганнями обмежити впливи католицької, їх послугами стали користуватись і представники православної церкви.

Лаборський жаргон являв собою приклад професійного діалекту, який базувався на певній системі символів. Його залишки і зараз зустрічаються в мові мешканців Янова Брестської області. Дослідник феномену лаборства, західнорусист Ф. Ставрович, відмічав, що всі лаборірозмовляли малоруським наріччям. «В дорозі» ж, саме так вони називали період, протягом якого займалися своїм традиційним промислом, спілкуючись один з одним, активно використовували лаборську «гаврідню» [8, с. 19]. «Ось декілька слів із їх мови – Хлюса – церква, Охвес – Бог, Корх – священник, ставер – хрест. Зрозуміло, що деякі із цих слів прямо запозичені із грецької мови. На питання мос, звідки ви навчилися цій мові, один із старих людей відповідав, що вони навчилися від руських, тобто, ймовірно від офенів. Якщо це відповідає дійсності, то між грецькими мандрівниками, руськимофенями та янівськими лаборами дійсно існує щось спільне» [8, с. 19-20].

Поділля також мало свої лінгвістичні особливості. Вони пов'язані з одним із діалектів сучасної української мови. Славісти XIX ст., які займалися вивченням місцевої мовної специфіки, виділяли так званий подільський говір. Він, в свою чергу, вважався «південно-малоруським» або «українсько-галицьким» відгалуженням малоруського наріччя (української мови) [9, с. 89]. Українсько-молдавський подільський фронтір пов'язувався із північною частиною Бессарабії, а саме - Хотинським повітом. На думку П. Нестеровського, «хотинські малоруси це ті самі, які населяють прилеглі частини колишньої австрійської Буковини, і в літературі вони, як правило, відомі під ім'ям русини. За зовнішністю, хотинські малоруси помітно відрізняються від своїх побратимів, які мешкають у сусідній Подільській губернії, наближаючись до тих малорусів сусідніх частин Буковини, які носять назву подолан. По говору, північно-бессарабські «русини»[†] посідають середину між придністровськими малорусами Подільської губернії та подоланами сусідніх частин Буковини та Галичини» [9, с. 87].

В умовах українсько-молдавського подільського фронтіру, як відмічали в своїх роботах П. Нестеровський, П. Берг [10, с. 23] навіть від «типових» малорусів можливо було почути такі молдавські слова як «моша» замість повитухи, «нана» замість хрещений батько, «фін» замість хрещеник [9, с. 43].

*Там біля Пінська на широком полі,
Где між лугами плыве Струмень быстры,
Там сидзя Літвін рассказываў сву долю,
З боку Вальнец сидзеў заточысты,
Зперэду Пінчук веслом ся спірае
І на гутарку пільна ўважае...

[†]Дискусії про те, чи є русинська мова окремою мовою або діалектом російської або української мови, триває донині. На думку українських етнографів, лінгвістів і філологів, західних енциклопедій (Британіка), русинська мова є одним із західних діалектів української мови, а русини - субетносами українців, сам етнонім «русини» - застарілою назвою українців. Існує точка зору, прибічником якої виступає відомий канадський дослідник Р. Магочі, що русини окремий від росіян та українців східно-слав'янський етнос. Висловлюється думка, що в радянський час русини були примусово віднесені до українців, а їх національна ідентичність пригнічувалась. Назви «рутені», «рутенський» (лат. Rutheni, Ruteni, Ruthenian, Ruthene) також вважають історичними назвами українців - підданних Польщі та Австро-Угорщини, пізніше - Чехословаччини.

Використання подільського говору, розповсюджувалось на західну та південно-східну частину Подільської губернії та прилеглих до неї північними частинами Бессарабської, Херсонської губернії та австрійської Буковини. Деякі елементи цього говору знайшли відображення і в творчості таких українських поетів та письменників-подільців як С. Руданський та М. Коцюбинський. Наприклад, характерною рисою подільського говору вважається твердий кінцевий [т'] в дієсловах третьої особи однини та множини теперішнього часу другої особи множини дієсного способу, наприклад: [закривають, почнут, нароблять, ненавидят, будут, любят, поважають, не знають, можуть, засміють, заглядають, радіють, мають]. Форми числівників називних та знахідних відмінків однини чоловічого роду з кореневим [є], а не [і] органічно утворились із давніх форм з кореневим [ь] (оден, еден, їден < однь, едьнь). Форми цього числівника з початковим [є] та його рефлексом [ї] (єдь->їд-) розповсюджені в багатьох південно-західних говорах [11, с. 218]. Ця форма представлена у рукописному спадку С. Руданського:

«Разъ топився
грубий ляхъ,
Ставь репетувати,
Мужик иден и побігъ
Пана ратувати» («Надгорода») [рукопис] [12, с. 313]

Таке написання зберігалось лише у рукописному вигляді [12], оскільки у виданому у 1972 р. в Києві трьохтомному зібранні творів С. Руданського подібні формивідредаговані у відповідності з мовними нормами, які були прийняті в радянському варіанті української літературної мови [13].

В цілому, мовну ситуацію в окреслених регіонах слід охарактеризувати як класичний полілінгвізм [14, с. 97] : в одному культурно-мовному просторі одночасно співіснували польська, російська, українська мови, а також латината церковнослов'янська. Ця особливість також знайшла відображення у творчості С. Руданського:

Згинув шляхтич Суходольский,
Вже в костюлі тіло,
Із-під небка, ксьондз навколо
Поглядає сміло.
Далі й мову зачинає,
Тільки не по-польські, зачинає по-латині:
«Ubi Suchodolski?»...
А п'яничка їден слухав: «Ubi» все та «Ubi»,
Далі й каже: Звісно, «Ubi», -
У чортовій губі!
Łżesz, gałganie! він у Бога!... [13, с. 218]

Використання російської С. Руданський показує на прикладі її вживання представниками громад російських старообрядців-пилипонів, які безумовно додавали регіону додаткових неповторних рис:

Як то за все хапаються тії пилипони,
То й поправляв їден, кажуть,
У церкві ікони.
От поправив, що там було,
До попа вертає.
- Що ти, каже, - все поправив? –
Піп його питає.
Да, всьо, батька! У Варвари
Башмак доработал,
Богоматері на лоні младенча сработал... [13, с. 306]

Існувало декілька варіантів ідентифікації населення Хотинщини, однієї з найбільш цікавих фронтірних зон Поділля. Крім «класичної», малоросійської, зустрічались наступні: галиціани або галиційські малоруси. Також використовувався термін райляни або райяни. У першому випадку, використання назв пояснювалось тим, що значна кількість предків місцевих мешканців переселились на територію Бессарабії з Галичини. Другий варіант мав відношення до турецького періоду історії регіону. Весь Хотинський та найближчі частини Сорокського і

Яського повітів складали «райю», християнську провінцію турецьких володінь, яка підпорядковувалась хотинському паші.

В Акерманському повіті Бесарабської губернії було селище Райлянка, заселене 1830 року райлянямиіз Хотинського повіту. (Само)-ідентифікували себе хотинські малорусияк руснаки або руські, русини [9, с. 7]. Етнонім русини найбільш часто ідентифікував населення Галичини в цілому. Однак, в якості ідентифікаційного маркеру його використовували і у відношенні до населення Малого Полісся.

Українці заселяли 90 селищ північної частини Хотинщини, яка прилягала до Дністра. Дослідження, які здійснював П.Чубинський у 1869р., засвідчували, що місцевіселяни користувалось українською. За його інформацією, у 22 селах цього регіону населення було змішаним - українсько-молдавським [15, с. 18]. У відповідності з переписом 1897р., малоросіву Хотинському повіті, включаючи місто, нараховувалось 53,2%; в повіті без міста - 55,3% [10, с. 67]. У 1907 р., в повіті без міста вже було 59,0% малорусів [10]. Хоча цифри і підтверджують збереження високого відсотку українців саме у цій фронтірній зоні, однак вже згадувані Нестеровський, Чубинський, наголошували на високому рівні акультурації та навіть асиміляції. В цих контактних зонах українці, як правило, підпадали під вплив румунізації. Найбільш яскраво цю ситуацію відображала приказка: «Татул русс, мама русс, нума Іван-молдован», тобто батько руський, мати руська, а їх син Іван – молдаванин [9, с. 49]. Як правило, в селищах зі змішаним населенням всіукраїнці розмовляли молдавською мовою. Звичним явищем були українські родини, в яких старше покоління ще вільно говорило рідною мовою, а молодше вже не вміло, а іноді не розуміло.Вплив елементів молдавської культурирозповсюджувався не лише на мову, а й на побут. Спостерігались і зворотні ефекти. Наприклад, в селах Новоселиця, Балкоуці Хотинського повіту, із переважаючим молдавським населенням, основною мовою була українська. В придністровських волостях Хотинського повіту – Грозинському, Клишківському, Рукшинському, Данкоуцькому, Кельменському, Романкоуцькому та Секурянському–жили переважно українці у тісному сусідстві із євреями. Специфікою цього регіону було і те, що у відповідності із переписом 1897 р., на території Бесарабії мешкали 11696 поляків [10, с. 78]. Як вважали дослідники, наприклад, Нестеровський, до цього числа входила значна кількість «малорусів-католиків».Підтвердженням цьому служило і те, що більшість поляків-селян проживалисаме в Хотинському повіті. В цьому ж повіті була найбільша кількість євреїв.

Пошук та визначення ідентичності став суттєвою рисою XIX ст. Цей процес співпав із остаточними імперськими «надбаннями» Росії. Території сучасних Правобережної України та Білорусі, які відійшли в результаті поділів Речі Посполитої, опинитись на межі декількох культур. В умовах Поліської та Подільської фронтірних зон були представлені унікальні етнічні групи з не менш специфічними лінгвістичними особливостями. На жаль, процес «націоналізації» історій як в Україні, так і в Білорусі починаючи з 1991 р., не міг не відобразитись на трактуванні окремих етнічних та національних явищ. «Вписування» феномену поліщуків до власної історії покликане було слугувати ідеї розширення історичного національного простору. Власне, цим і пояснюється той факт, що частина сучасних білоруських вчених розглядають західних поліщуків як різновид білоруського етносу, при цьому, у відповідності із суб'єктивно-політичними міркуваннями, відносять до білорусівлише західних поліщуків, які мешкають в Білорусі. В свою чергу, українські дослідники, відносять західних поліщуків, причому всіх, що проживають як в Україні, так і в Білорусі, Польщі, Росії до одного із різновидів українського етносу. Проблеми визначення ідентичності в системі координат «свій-чужий», місця та ролі мови у реалізації «національних проєктів» залишає доволі широке поле для дослідників. Найбільш цікавим напрямком, на мою думку, є компаративний аналіз їх розвитку в умовах фронтірів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бреская О. Бресткая О. Введение в пограничную теорию/ Перекрестки №1-2. - 2007.-С.165-178.
2. Кон Ханс. Идея национализма. / Мифы и заблуждения в изучении империй и национализма/ Ред. – составители: И.Герасимов, М.Могильнер, А.Семенов. – М.: Новое издательство, 2010. – С.27-61.
3. Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX- начала XX века.: В контексте Центрально-Восточной Европы. – Минск - БГУ, 2004. – 223 с.
4. Бобровский П.О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. - Санкт-Петербург: 1863 Т. 1. - С. 621-623.

5. Зеленский И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Минская губерния. - Санкт-Петербург: 1864 Т. 1. - С. 36, 409, 411.
6. Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю. - Санкт-Петербург: 1858. - 265 с.
7. <http://www.slovnyk.lviv.name/savych.htm>
8. Ставрович Ф. Опыт исторических и этнографических исследований о Северо-Западном крае. - 1870. - Вильна - 412 с.
9. Несторовский П. А. Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. - Варшава, 1905. - 98 с.
10. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. - Пг., 1923.- 143 с.
11. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського, А. Свидницького// Лінгвістика. Збірник наукових праць. № 3(21), 2010. - Луганськ - ЛНУ ім. Т.Шевченка. - С. 215-223.
12. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України - Фонд 63. - № 4. - Руданський С. Копа пісень : зб. пісень з нотами. 60 пісень. - 1862. - Автограф. - Надгорода - Фонд 63. - № 3.
13. Руданський С. Твори. - Т.1. Пісні, приказки, байки, небилиці, співи. - К., 1972. - 545 с.
14. Остапчук О. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине на рубеже XVIII-XIX вв. //Регионы и границы Украины в исторической перспективе. - М., 2005. - С. 68-87.
15. Чубинский, П. П. Малоруссы юго-западного края. Труды этнографическо - статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским Российским Географическим Обществом. - Т.VII. Вып. 2. - Петербург, 1877. - С. 362-364.

Венгерская В.А. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛЕСЬЯ И ПОДОЛЬЯ В XIX В.

Фронтирные зоны представляют собой уникальные явления в смысле взаимовлияний и одновременного сохранения специфических, свойственных лишь им черт и этнических групп. В материале рассмотрены лингвистические и идентификационные особенности двух украинских регионов, в которых нашли отражение разные политические и культурные традиции.

Ключевые слова: фронтир, Полесье, Подолье, полещуки, райляне, диалекты, идентификация.

Vengerska V.A. LINGUISTIC AND IDENTIFICATION FEATURES POLESIE AND PODOLIA REGION IN XIX CENTURY.

Frontier zones are the unique phenomenon in the case of interference and saving special lineament and ethnic groups. In the memoir were considered linguistic and identification features of two Ukrainian regions, where were performed the different political and cultural traditions.

Key words: Frontier, Polesie, Podolia, Polishchuk, dialects, identification.

УДК94(477.54) «18/19»:930

Ю.С. Клименко

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ II ПОЛ. XIX – НА ПОЧ. XX СТ.

У статті розглядається питання становлення краєзнавчого руху у Харківській губернії у національній історіографії II половини XIX - на початку XX ст. Зокрема висвітлюється історико-краєзнавча діяльність наукових товариств, внесок окремих дослідників регіону та їх зусилля щодо збереження й популяризації історико-культурної спадщини у досліджуваний період.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Харківський університет, архіви, Харківське історико-філологічне товариство, наукові товариства.

Постановка проблеми. Важливі та всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули у незалежній Україні незворотного характеру, обумовлюють необхідність глибокого та всебічного осмислення значного та багатогранного досвіду, набутого